

Cizvit Misyonerin Gözünden Tokat'ta Kuzey Kafkas Göçmen Köyleri: Bey Düğünü ve Vatan Marşı

Georgy Chochiev*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Cizvit misyoneri olan Antoine Poidebard'ın orijinali 1907'de yayınlanan makalesi, Tokat bölgesindeki Kuzey Kafkasya göçmenleriyle ilgili değerli gözlemler ve tanıklıklar sunmaktadır. Yazar, göçmen şair Temirbolat Mamsurov'un "Sağeste" ("Acı Düşünceler") şiiriyle açıkça çağrışım yapan bir Oset şarkı metnini aktarmaktadır. İki eserin birbiriyle karşılaştırılması, aralarında hem çok sayıda örtüşmenin hem de gözle görülür ayrılıkların bulunduğunu, ancak bütün olarak yayınlanan yeni versiyonun görece eksik olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bunun dışında, geleneksel Kafkas düğününün birçok özgün unsurunu içeren, soylu bir ailenin temsilcisinin evlenme töreni başta olmak üzere, makalede tasvir edilen bir dizi sosyo-kültürel ayrıntı da dikkate değerdir. Hatıra türündeki söz konusu eser, Osmanlı topraklarındaki Kafkas diasporasının geçmişine ışık tutan önemli Batılı kaynaklardan biri olarak görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Anadolu'su, Tokat, Cizvit misyonerleri, Kuzey Kafkasyalı göçmenler, Temirbolat Mamsurov

North Caucasian Immigrant Villages as Seen by a Jesuit Missionary in Tokat: The Princely Wedding and the Motherland Anthem

Abstract

The article by a Jesuit missionary in the Ottoman Empire Antoine Poidebard, which was published originally in 1907, contains valuable observations and evidence concerning the North Caucasian community of the Tokat region of Central Anatolia. The author presents the text of Ossetian song that is obviously reminiscent of the well-known poem Saghæstæ ("Bitter Thoughts") by emigrant poet Temirbolat Mamsurov. Comparison of the two texts reveals both multiple coincidences and

* Georgy Chochiev, Dr., Kuzey Osetya Beşeri ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü, Vladikafkas, Rusya Federasyonu; georg-choch@yandex.ru
(Gönderim / Received: 07.03.2018; Yayın Kabul / Accepted: 30.03.2018)

indisputable discrepancies between them along with the distinctly lesser completeness of the plot of the newly published version in whole. Besides this, noteworthy is the marriage ceremony of a member of princely family comprising a lot of elements characteristic of the model traditional wedding, as well as a number of other socio-cultural details. The material in question appears one of the most informative Western autobiographical sources to shed light on the past of the Caucasian diaspora in the Ottoman Middle East.

Keywords: Ottoman Anatolia, Tokat, Jesuit missionaries, North Caucasian immigrants, Temirbolat Mamsurov

Anadolu'daki Kuzey Kafkasya kökenli toplulukların tarihlerinin ve kültürel miraslarının incelenmesi açısından Osmanlı-Türk kaynaklarının yanısıra Batılı belgeler de oldukça önemlidir. Varlığının son bir buçuk yüzyılı boyunca zayıflayan ama hala geniş topraklara ve hatırı sayılır bir güce sahip olan Osmanlı İmparatorluğu yabancı diplomatların, askerlerin, istihbaratçıların, tacirlerin, misyonerlerin ve sıradan gezginlerin yoğun ilgisini çekiyordu. Birçoğu arkalarında ülkede gördüklerini anlatan ve bazen dönemin oldukça nadir, hatta egzotik yayınlarında basılan rapor ve hatıralarını bırakmışlardır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerini, buradaki topluluklarının yaşamlarının değişik yönlerini anlatan değerli ve eşsiz tanıklıklar umulmadık koleksiyonlarda bulunabilmektedir.

Aşağıda sunulan makalenin orijinali 1907 yılında, genellikle Civzit tarikatı olarak bilinen İsa Derneği'nin üyeleri tarafından çıkarılan *Études* dergisinde yayınlanmıştır (Poidebard, *Une nocte tcherkesse...* 571-586). 1856'dan 1940'a kadar Paris'te ayda iki kez yayınlanan bu hacimli yayında, teolojik konuların yanı sıra tarikatın ve bu arada neredeyse tüm dünyaya dağılmış misyonlarının pratik faaliyetleriyle ilgili bilgiler de yer almıştır.

Bu misyonlardan biri, 1881'de bizzat papa XIII. Leo'nun emriyle Ermeni Gregoryen mezhebi üyelerini Roma Kilisesi'ne "geri döndürmek" ve onlar üzerlerindeki Amerikan Protestan vaizlerin etkilerine karşı koymak amacıyla kurulan "Küçük Ermenistan Misyonu" idi. Misyonun yine papa tarafından saptanan ruhani sorumluluk sınırları Sivas ve Adana vilayetlerinin tamamını, Trabzon ve Ankara vilayetlerinin bir kısmını, yani Orta Anadolu'nun Karadeniz

ve Akdeniz arasındaki geniş bir sahasını içeriyordu¹ (Piolet 149-150). Diğer yerlerde olduğu gibi, burada da Cizvitlerin evangelizasyon (İncil'i öğretme) taktikleri özellikle eğitim ve sağlık kuruluşları aracılığıyla civar köy ve kasabaların sakinleriyle sıkı ilişkilerin kurulmasına ve kişisel örneklikle Hıristiyan erdemlerinin ve genel olarak Batı uygarlığının üstünlüğünün kanıtlanmasına dayanıyordu. Bu hedeflere uygun olarak, sonraki yıllarda Osmanlı'nın bu ücra ve az gelişmiş bölgesinde Fransa'dan gelen tarikat üyeleri tarafından açılan okullar, dispanserler, yetimhaneler, işlikler vb. gerek Katolik Ermenilere, gerekse diğer etnik ve dinsel grupların temsilcilerine çağın Avrupa standartları düzeyinde karşılıksız hizmet vermişti (Luisier 787-790). Sabır, çalışkanlık ve fedakarlık ilkelerine bağlı pederler (rahipler, eğitimciler, doktorlar vd.) saygı uyandıran, zaman zaman da ölümü göze almayı gerektiren manevi ve fiziksel özveri örneklerini gösteriyorlardı, bu da doğal olarak yerli halkta sempati uyandırıyordu.²

Cizvit misyonerlere özgü dikkat çekici diğer bir husus, buldukları ve hizmet gördükleri bölgelerin tarihine ve sosyokültürel özelliklerine samimi ilgi duymalarıdır. Kendi ülkelerinde, genellikle tarikata ait özel eğitim kurumlarında gördükleri iyi beşeri eğitim, onlara çoğu durumda – kendi dinsel dünya görüşü merceğinden de olsa – tarihi ve etnografik kaynak değerine sahip oldukça ince ve enteresan gözlem yapma olanağını vermiştir. Bu bağlamda şunu da belirtmek gerekir ki, 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında bu misyonda çalışan kişilerden bazıları Anadolu'da başladıkları amatör çalışmalarını daha sonra profesyonelce sürdürerek teoloji çerçevesini epeyce aşan bilim

¹ Bu misyonun adı bölgenin sosyal ve demografik gerçekliklerinden çok tarihsel ve dinsel göndermelere dayanıyordu. Resmi Osmanlı istatistiklerine göre, 1894 yılı itibarıyla Sivas Vilayeti'nde toplam 952.575 kişi yaşıyordu. Bunlardan 793 bini Müslüman, 121.483'ü Ermeni (3223 Katolik ve 1994 Protestan dahil), 37.813'ü Rumdu. Adana Vilayeti'nde yaşayan toplam 392.997 kişiden ise 349.636'sı Müslüman, 36.612'si Ermeni (bunların 1653'ü Katolik ve 2144'ü Protestan) ve 6262'si Rumdu. Trabzon ve Ankara vilayetlerindeki Ermeni nüfusunun oranı daha da düşüktü (Karpas 155).

² Yoksullara, düşkünlere ve hastalara verilen karşılıksız hizmetin ve yerli ahalinin buna minnettarlığının tanıklıkları *Les missions catholiques* adlı haftalık bültende çok sayıda yer almaktadır. Gerçi böyle bir kaynağın tamamen objektif olamayacağı açıktır.

dallarında otorite olarak kabul görmüşlerdir.³ Kuşkusuz bunlardan biri olan yazarımızın çok yönlü, bir bakıma sıradışı kişiliği üzerinde daha ayrıntılı durmamız gerekmektedir.

Antoine Poidebard 1878'de Lyon'da dünyaya gelmiştir. Doğduğu şehirde Cizvit kolejini bitirip 1897'de tarikata girmiştir. 1904'te Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilmiş ve üç yıl boyunca "Küçük Ermenistan Misyonu"nun şubelerinden birinin bulunduğu Tokat'ta doktor yardımcısı olarak çalışmıştır. 1907-1910'da Avrupa'da teoloji eğitimini tamamladıktan sonra papazlığa yükseltilmiş ve 1911'de Anadolu'ya dönüp önce Merzifon, sonra da Sivas şubesinin başına geçmiştir. Bu yıllarda Türkçe ve Ermenice'yi mükemmel düzeyde öğrenmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında cephede alay papazı olarak hizmet edip 1918'den 1921'e kadar Güney Kafkasya'da Ermenistan ve Gürcistan'daki Fransız askeri misyonlarında görevler almıştır. 1924'te Paris Doğu Dilleri Enstitüsü'nden diploma alarak Beyrut'taki Saint-Joseph Katolik Üniversitesi'nde ders vermeye başlamış, bu sırada orada biriken Anadolulu Ermeni mültecilere yardım organizasyonuna önemli katkılarda bulunmuştur. Poidebard hayatının sonraki 25 yılını, savaş döneminde merak saldığı havacılığı da kullanarak, Ortadoğu'daki Eski Çağ anıtlarının arayışına adanmıştır. Fransız Yazıtlar ve Edebiyat Akademisi'nin desteğiyle düzenlenen keşif seferleri sırasında Suriye ve Lübnan'da havadan fotoğraf çekme yöntemiyle Fenike, Roma ve Bizans dönemlerine ait yüzlerce yerleşim, tahkimat ve yol bularak hava arkeolojisinin kurucularından biri olmuştur. Bu araştırmaların sonuçlarını kaleme aldığı birkaç monografide sunmuştur. Hayatı boyunca bulunduğu tüm ülkelerde çektiği zengin fotoğraf koleksiyonu da önemli tarihsel-kültürel değere sahiptir. 1955'te Beyrut'ta ölmüştür (Denise ve Nordiguian 11-29).

Çevirisini yaptığımız makalede söz edilen konular, Poidebard tarafından henüz çok genç bir adam olarak Tokat'ta bulunduğu

³ Örnek olarak, Kapadokya'nın kaya anıtlarını keşfedip tanımlayan peder Guillaume de Jerphanion'un adını vermek yeterlidir. Aynı kişi tarafından gerçekleştirilen bir diğer çalışma, Kuzey Kafkasyalı göçmenlere ait yerleşimleri de gösteren "Küçük Ermenistan Misyonu"nun kuzey kısmının (Yeşilirmak havzasının) etnik haritasıdır (Ruggieri 103-119).

dönemde, muhtemelen 1905-1906 yıllarında kaydedilmiştir.⁴ Görev yerinden gönderdiği raporlardan birinde (*En Asie-Mineure* 401) şöyle yazmaktadır: “Çalışma alanım geniştir. Tokat kenti ve elli kilometre yarı çapında bulunan yüz civarında köyü içine almaktadır. Zavallı hastalarım sonbaharın dökülmüş yaprakları kadar kalabalıktır. Ve hepsi de öylesine talihsiz, öylesine merhamete layıktır!”⁵

Yazarın bulunduğu dönemde Sivas Vilayeti'ne bağlı olan Tokat Sancağı'nın nüfusu geçmişten gelen bir etnik çeşitliliğe sahipti. Sayıca hakim olan Türklere başka burada Ermeniler, Rumlar, Kürtler ve diğer unsurlar yaşamakta, üstelik Türklere Kürtler Sünni ve Alevi (Kızılbaz), Ermeniler ise Gregoryen, Protestan ve Katolik gibi mezheplere ayrılmaktaydılar. 1850'lerin sonundan itibaren ise bu bölge, Babialı'nın politikası uyarınca yoğun bir Kuzey Kafkasyalı iskan alanı haline gelmiştir. Bunun sonucu olarak, sonraki yarım yüzyıl içerisinde Kafkasya'dan gelen Çerkes, Abaza, Dağıstanlı, Oset, Karaçay gibi farklı etnik kökenlere sahip göçmenler tarafından sancak sınırları içinde 150'ye yakın köy kurulmuştur (Andrews 309, 329-330, 355, 415-417). Bu bağlamda Osmanlı geleneğinde bütün Kuzey Kafkasyalılar için genellikle Çerkes adının kullanılageldiğini hatırlatmak yerinde olur. Poidebard da, Ortadoğu'yu ziyaret eden pek çok Batılı yazar gibi, eserinde bu terimi (*Tcherkesse* ya da Fransızca karşılığı olan *Circassien* şeklinde) ayırım yapmadan kullanmaktadır. Gerçi yakın ilişki içinde olduğu Kafkas göçmenlerinin etnik ve dilsel farklılıklarının ayırında olduğu kesindir. Nitekim, bölgenin yaşantısıyla ilgili bir diğer makalesinde (*En Asie-Mineure* 413), “Tokat havalisindeki Çerkeslerin, her birinin kendi lehçesi ve kendi adetleri bulunan on iki kabileye ayrıldıklarını” belirtmektedir.⁶

⁴ Makalede yer alan bazı ifadelerden yazarın Tokat'tan Temmuz 1907'de ayrılarak Fransa'ya döndüğü anlaşılmaktadır.

⁵ Poidebard aynı raporda görev anlayışını ve insani yönünü de göstermektedir: “Yoksul bir köylüye, yoksul bir dağlıya, yoksul bir göçebeğe, hastalara ve terk edilenlere verin. Onlar kerpiç kulübelerinde ve keten bezinden çadırlarında gözlerini ve ellerini size doğru yönelterek ıstırap içinde inliyorlar... Verin! Tanrı da size karşılığını verir...” (415).

⁶ Yazar bu hususta haklı görünmektedir. Gerçekten de, kaynaklarda genellikle “kabile” terimiyle tanımlanan ayrı Çerkes alt grupları ve Dağıstan

Poidebard'ın çalışmasında söz ettiği iki köyden biri Batmantaş'tır ve bir bakıma benzersizdir. Bu köy, Rus ordusunda generalken 1865 yılında yaklaşık 5 bin Çeçen, Oset ve Kabardey (Çerkeslerin doğu kolu) ailesinin Osmanlı ülkesine göçünün başını çeken ve daha sonra Osmanlı paşası olan Oset soylusu Musa Kunduhov tarafından kurulmuştur. Kendisi yeni vatanına geldikten az sonra Tokat kentinin 40 kilometre güneydoğusunda, görece yalıtılmış dağlık bir bölgede bulunan boş araziye satın alarak, Oset ve Kabardey soylularından oluşan yakın çevresiyle ve bağlı sınıfların temsilcileriyle birlikte oraya yerleşmiştir.⁷ Poidebard'dan birkaç yıl önce aynı Cizvit şubesinde görev yapan peder Girard (83-84), Batmantaş'ı "bu yörenin en güzel köylerinden biri" olarak niteleyerek, orada "evlerin çoğunun taştan yapılmış olduğunu, beylere ait olanlardan bazılarının ise bizim Alp köylerimizde bile oldukça iyi görünebileceğini" yazmıştır.

Batmantaş ahalisinin etnik bileşimi oldukça ilginç görünmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, köy Oset-Kabardey karışık bir yerleşim olarak kurulmuştur. Ancak kuruluşunun ilk yıllarından itibaren Osetlerden ileri gelen bazı kişilerin kentlere göç etmeleri⁸ ve bölgedeki Kuzey Kafkasyalı topluluk içinde küçük bir azınlık oluşturan Osetlerin daha kalabalık Çerkesler arasında kültürel-dilsel bakımdan giderek asimile olmalarıyla köydeki Oset unsurunun baştan beri zayıflamaya yüz tuttuğu tahmin edilebilir. Poidebard'ın köyü ziyaret ettiği sırada herhalde bu süreç henüz tamamlanmamıştı. Fransız misyonerin fazlaca bir kuşkuyla düşmeden hakim yerli aileyi Kabardey olarak tanımlamasına rağmen, çok etkilendiği "marş"ın (*hymne*) törensel ve alelade vesilelerle Osetçe söyleniyor olması, kanımızca köyün seçkin ve diğer kesimlerinin en azından karışık kökenli ve iki dilli olduğuna tanıklık etmektedir. Ancak öyle görünüyor ki, daha sonraki dönemlerde adı geçen eğilimler etkilerini sürdürdüğü için, 20. yüzyılın ikinci yarısında Batmantaş artık kendini bir Kabardey köyü olarak tanımlamaya başlamıştır. Gerçi bugün bile sakinlerinden bazıları Oset

halkları hesaba katılırsa, Tokat'ta temsil edilen Kafkas kökenli grupların sayısı 12'yi bulur (Andrews 309, 330, 355, 415-417).

⁷ Musa Kunduhov'un Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşmesi, hayatı ve faaliyetleri için daha ayrıntılı bilgi için bkz: Chochiev.

⁸ Örneğin, köyün kurucusu Musa Paşa 1877'de burayı terk edip Erzurum'a yerleşmiştir (Chochiev 8, 18-19).

aile adlarını iyi hatırladıkları gibi⁹, *velibah*¹⁰ ve *kabın*¹¹ gibi yemekler köy mutfağının spesiyaliteleri arasına girmiş bulunmaktadır (“Batmantaş Köyü”).

Poidebard'ın anlattığı köylerin ikincisi olan Çırçır, tarihi kaynaklarda daha belirsiz bir iz bırakmıştır. Osmanlı döneminde Sivas merkez sancağına bağlı olan bu köy, Batmantaş'ın yaklaşık 20 kilometre güneyinde, dağlarla çevrili bir ovada bulunmaktadır. 1860'ların başlarında kurulan köy, gerek kuruluş zamanında gerekse günümüzde Abazalarla (Aşuva-Tapanta grubu) meskundur, fakat eskiden burada Kabardey ve Oset unsurların varlığı da olanak dışı görünmemektedir. Birinci tahmin köyün *Kaledes* (“kaledede oturanlar”) şeklindeki gayriresmi Çerkesçe adına ve içinde yaşayan birkaç ailenin Kabardey kökenlerine (Chirikba 87-88; “Sülalelerimiz”), ikincisi ise halkının popüler geleneksel yemekler listesinde yukarıda andığımız iki yemeğin yanısıra bir de *kartofcın*¹² yer almasına dayanmaktadır (“Ünlü Yemeklerimiz”). Dikkate değer bir diğer husus, Çırçır ve Batmantaş'ın hala da aralarındaki özel ilişkilerini sürdürerek kardeş köyler konumunda olmalarıdır (“Kaledes Hakkında”).

Çevirisini yayınladığımız makaleyi önemli kılan bir yönü de, Oset ozan Temirbolat Mamsurov'un¹³ ünlü *Sağeste* (“Acı Düşünceler”)

⁹ Bu durumu kanıtlayan örneklere Ekim 2008'de bu köyü ziyaret ettiğimizde tanık olmuştuk.

¹⁰ Velibah (*уæлибæх*) – Peynirli Oset böreği.

¹¹ Kabın (*хæбын*) – İçine genellikle et, peynir veya patates konulan Oset mutfağına özgü mantı türü.

¹² Kartofcın (*картофджын*) – Patatesli Oset böreği.

¹³ Temirbolat Mamsurov (Mamsıratı) 1845'te Kuzey Osetya'nın Gizel köyünde soylu bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. 1857'de Petersburg'da askeri okulu bitirdikten sonra birkaç yıl Rus ordusunda subay olarak görev yapmıştır. 1865'te dayısı Musa Kunduhov'un öncülük ettiği grup içinde Osmanlı İmparatorluğu'na göç edip Batmantaş'a yerleşti. Burada belirgin bir manevi yalnızlık ortamında yazdığı şiirlerden 10'unun kopyaları 1920'de dayızadesi Bekir Sami Bey (Kunduh) tarafından Vladikafkas'a getirilip Oset Tarih ve Filoloji Derneği'ne teslim edilmiştir. Bu 10 şiir arasında yer almayan ama Osetya'da şarkı olarak bilinip söylenen *Sağeste* (*Сагъæстæ*) adlı eserin sözlerinin de Mamsurov'a ait olduğu yine Bekir Sami tarafından teyit edilmiştir. Şiirlerinin geriye kalan kısmının 1920'lerde Batmantaş'ta çıkan yangında yandığı veya bazı akrabalarının elinde kalıp

şiiyle açıkça çağrışım yapan bir şarkı metnini içermesidir. Maalesef Poidebard bu eserin yalnızca bir kıtasını orijinal diliyle, tamamını ise büyük olasılıkla köyün eğitilmiş sakinlerinden biri(leri) tarafından yapılan Fransızca çevirisiyle sunmaktadır. Kaydettiği şiirin sanatsal ve anlamsal değerlendirilmesini dil ve edebiyat uzmanlarına bırakarak, burada sadece bu şiirin bilinen *Sağeste* versiyonlarıyla yüzeysel bir karşılaştırmada bile aralarında hem örtüşmelerin hem ayrılıkların ortaya çıktığını, ancak bir bütün olarak yeni yayınlanan metnin süje tamlığı açısından görece daha eksik (bir bakıma “fakirleşmiş”) olduğunu belirtmekle yetineceğiz.¹⁴ Ayrıca, vaktiyle literatürde söz konusu şarkının daha çok halk edebiyatına dayanan geleneksel-folklorik bir kaynaktan geldiği yolunda ileri sürülen varsayımlar (Alborov 289-290) düşünülürse, Poidebard’ın Batmantaşlı kaynaklarının şarkının belli başlı, hem de çok iyi tanıdıkları bir kişi tarafından yazılmış olduğu hakkındaki tanıklıkları kayda değer sayılmalıdır.

Bu kişinin kimliği üzerinde etraflıca durmalıyız. Poidebard’ın tanıdığı köylülerden edindiği bilgilere dayanan iddiasına göre, eser “bu emigrasyonun en önemli önderlerinden biri” olarak nitelendirilen ve makalede anlatılan olaylardan dört yıl önce Tokat’ta vefat eden Murat Bey adlı bir şahsiyete aittir. Acaba bu ifade, şiirin Temirbolat Mamsurov’dan başka biri tarafından yazılmış olduğu anlamına mı gelmektedir? Bu doğruysa, kim olabilir? İlk akla gelen, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na Rus ordusu saflarında katılan Osetler tarafından Anadolu’dan Kafkasya’ya getirilen *Sağeste* şarkısının sözlerinin, 1865 göçünü teşvik ve organize eden Musa Kunduhov’un kaleminden çıktığı yolundaki inanışın 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında Osetya’da çok yaygın olduğudur. Fakat bu görüş daha 1920’de Türkiye’nin dış işleri bakanı sıfatıyla Sovyet Rusya’yı ve

kaybolduğu sanılmaktadır. Genellikle vatan hasreti ve sürgün hayatı temalarını işleyen şiirleri çoğu edebiyat bilimcilerce Oset profesyonel ozanlığının ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir. 1899’da (bazı verilere göre 1898’de) hemen hemen ayrılmadan yaşadığı Batmantaş’ta vefat etmiştir (Kantemir; Alborov).

¹⁴ Söz konusu şiirin Osetçe versiyonları Mamsurov’un edebi mirasının ilk araştırmacısı olan Alborov tarafından yayınlanmıştır. (274-280, 283-288, 323-326)

bu arada Vladikafkas'ı ziyaret eden, Temirbolat'ın bir ozan olarak Oset toplumunca keşfedilmesini sağlayan, Musa Kunduhov'un oğlu Bekir Sami Bey tarafından yalanlanmıştır (Alborov 262-263). Zaten Kunduhov şiire tutkunluğuyla hiçbir zaman tanınmamış, üstelik Tokat'ta değil, 1889'da Erzurum'da ölmüş ve defnedilmiştir. Öte yandan, generalin yeğeni olan ve onunla birlikte vatanını terk eden Temirbolat, mevcut bilgilere göre, göçten sonraki hayatının neredeyse tamamını başta Batmantaş olmak üzere Tokat Sancağı'nda geçirmiş ve 1899'da, yani Cizvitlerin köyü ziyaretine oldukça yakın bir tarihte orada vefat etmiştir. Genel ve haklı bir kanı uyarınca ozan, dayısının Osmanlı İmparatorluğu'na göç kararının aleyhtarı ve hatta kurbanı sayılmakta ise de, yeni ülkesine yerleştikten sonra hemşeri ve soydaşları tarafından kendisinin de öncelikle bu hareketi başlatan yönetici zümreyle özdeşleştirilmemesi herhalde olanaksızdı (özellikle bazı kaynaklara göre yıllarca Musa Paşa'nın çiftliğinin kahyalığını yaptığı da hesaba katılırsa (Alborov 270)). Bu şekilde, Mamsurov'un biyografisinde Poidebard'ın şarkı yazarı hakkında verdiği bilgilerle özsel farklılık gösteren hiçbir şey bulunmamaktadır. Bunun tek istisnası Murat Bey olarak kaydedilen adıdır. Ne var ki, bu çelişkinin kanımızca oldukça basit bir açıklaması olabilir. Kafkasyalılar arasında oldukça yaygın olan Temirbolat adının Türkçe-Farsça köklerine rağmen Anadolu'da bilinmediği göz önüne alınırsa, sahibinin buranın yerli ahalisine ve devlet memurlarına daha alışılmış ve anlaşılır gelebilecek ikinci bir ad edinmek zorunda kaldığı kolayca farz edilebilir. Büyük olasılıkla bizim misyonerin öğrendiği ad da bu olmuştur. Her halükarda, söz konusu dönemde Batmantaş'ta bu denli bariz bir şairlik istidadı olan, fakat günümüze kadar gerek Kafkasyalı, gerek Türkiyeli soydaşlarının tamamen meçhulü kalan başka bir simanın varlığına ihtimal vermek için yeterli neden görmemekteyiz.

Dikkate değer bir diğer konu, Poidebard'ın anlatımının ana temasını oluşturan Kafkasyalı soylu aile üyesinin evlenmesi öyküsüdür. Kuşkusuz, burada anlatılan tören düzeni "örnek" geleneksel düğüne özgü bir dizi etnografik ve folklorik detayları içermekte, en azından kültürbilimsel karşılaştırma bakımından önem arz etmektedir. Bunun dışında, yayınlanan metinde topluluk içinde sınıflar arası ilişkilerin örneklemelerinden başlayarak Batmantaş'ın "hükümdar"larının konağı üzerinde dalgalanan bayrağın olası renk

sembolizmine kadar, değerlendirilmesi giriş makalesinin boyutunu aşan başka bir takım ilginç sosyokültürel gözlemlere de rastlanabilmektedir.

Son olarak, Antoine Poidebard'a emeği için birkaç kelimeyle de olsa hak ettiği takdiri sunmayı gerekli saymaktayız. İyilikseverlik ve hümanist özveri idealleriyle kendisi için yabancı olan bir ülkeye getirilen bu adam, burada vatanından mahrum kalmasına rağmen onurunu ve manevi geleneklerine bağlılığı koruyabilen bir halka karşı samimi saygı ve yakınlık duygularıyla, yoğun ve çetin dini ve tıbbi görevleri arasında erken 20. yüzyıl Anadolu'sundaki Kafkasya göçmenlerinin yaşamlarının bilmediğimiz yönlerini – kısa bir denemede bile olsa – betimlemek için olanak bulabilmiştir. Osmanlı Ortadoğu'sundaki Çerkes ve özellikle Oset diasporasının tarihsel ve kültürel mirasına ışık tutan aynı derecede özlü ve ayrıntılı Batılı anı türü kaynakların sayısı hiç de fazla değildir.

Çerkes Düğünü Ermenistanlı Bir Misyonerin Anıları

Antoine Poidebard
Çev. Georgy Chochiev

Ey Vatan, Vatan!
Seni unutmadık.
Bedenlerimizi götürdük
Ama sen ruhlarımızı alıkoydun.

Kafkasya üzerine Çerkes marşı
MURAT BEY

Yarım yüzyıllık mezbuhane bir savaştan sonra Kafkasya 1863'e doğru çarın egemenliği altına düştüğünde pek çok yenik kabile bir Hıristiyan hükümdara baş eğme zorunluluğundan kurtulmak için göç etti. Reislerinden biri "Gelin, Müslüman kardeşlerimiz arasında yaşayalım da kemiklerimiz kutsal toprakta rahat etsin!" diye çağrıda bulundu.¹

Birkaç ay boyunca Türkiye'nin iki büyük Karadeniz limanını – Samsun'u ve Trabzon'u – doldurup taşıran Çerkeslerin² sayısı 200 bini buldu. Sultan bu mültecilere yardım etmek için tedbir almaya mecbur oldu. Bir kısmını İstanbul ve Bulgaristan'a göndererek çoğunluğuna Küçük Asya'da toprak ayırdı. Sivas Vilayeti Çerkes emigrasyonunun merkezi oldu. Bu göç yavaş tempoyla devam ediyor ve her yıl Kafkasya'dan yeni köylerin geldiğini gözlemlemek mümkündür.

Türkiye'nin ortasında bu kabileler eski adetlerinin çoğunu hala koruyorlar: meskenleri, giysileri, dilleri, gelenekleri hiç değişmedi. Kafkasya'dan çarın egemenliğinden kurtulmak uğruna kaçtılsa da, kalplerinde eski vatanlarına karşı sevgi her zaman yaşıyordu. Burada

¹ Kafkaslıların Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel göçünün nedenlerinin bu basitleştirilmiş açıklaması, dönemin Avrupa siyasi ve popüler yazımında yaygın olan bakış açısını yansıtmaktadır. (ç.n.)

² "Çerkes", Türk-Asya usulünce s sesi ç'ye dönüştürülerek telaffuz edilen "Circassien" kelimesidir.

karışan ırkların çeşitliliği sayesinde bu kadar güzel manzaralı olan ülke içinin pazar meydanlarında, türlü kıyafetli ve türlü tipli Rumlar, Ermeniler, Türkler ve Kürtler arasında bu uzun boylu Çerkes yiğitler kolayca ayrılıyorlar. Vahşi bakışlarıyla, başlarındaki büyük siyah kürk papaklarıyla, bir ellerini uzun kamalarının kakmalı saplarına dayayarak yavaş adımlarla geziniyorlar.

* * *

Tokat'ta³ tıp misyonumuzun doktorunun kadrolu yardımcısı sıfatıyla geçirdiğim üç yıl zarfında pek çok defa onları ziyaret etme ve aralarında yaşama fırsatını buldum. Dağlardaki kavgalardan ve kaçakçılıkla ilgili çarpışmalardan⁴ sonra yaralarını sardırma için dispanserimize gelirler, biz de hastalarına ve ölüm döşeginde olanlarına bakmak için köye giderdik. Uzun kış akşamlarında orada bir kulübede, içinde fıkır fıkır çay kaynayan bakır semaverin etrafında otururken, ihtiyarlar kalınlaşmış sesleriyle bana “ebedi beyaz dağ” Kazbek hakkındaki efsaneleri anlatırlardı. Sonra delikanlılardan biri tavan kirişine çakılı kancadan eski akordeonu indirip Kafkasya marşını söylemeye başladı:

*Уа нә бәстә, нә бәстә, (Wa ne beste, ne beste,
Ды махай рох куы нә дæ. (Di maхай roх kwi ne de.)
Æрмæст нә кьодах рахастам, (Ermest ne k'odax rahastam,)*

³ 30 bin sakini bulunan Tokat, Samsun'dan 200 kilometre uzaklıkta, Sivas Vilayeti'nde bulunuyor. Küçük Ermenistan Misyonu'nun merkezidir.

⁴ Burada söz konusu olan öncelikle ülke içi tütün kaçakçılığıdır. 1883'te kurulan Reji İdaresi'ne tütün ekimi, işlenmesi ve ticareti tekelinin devredilmesinden sonra yasadışı tütün üretimi ve kaçakçılığı Anadolu'da yaygın bir hal almıştır. Kısmen halk direnişinin bir biçimi olarak görülebilen bu kârlı fakat tehlikeli uğraşta Kuzey Kafkasyalı göçmenlerin önemli, yer yer baskın bir rol oynadıkları birçok tanıklıklarla doğrulanmaktadır (bkz. Reji'nin genel müdürü Rambert'in anıları (195-197, 261)). Bazı verilere göre, 1883-1925 döneminde kaçakçılarla adı geçen şirkete bağlı kolcu kuvvetleri arasındaki çatışmalarda her iki taraftan 20 binin üzerinde kişinin hayatını kaybetmesi bu zıtlaşmanın boyutunu açıkça göstermektedir (Yüksel 187-188). (ç.n.)

Нæ уд, нæ бæстæ бæззæдис. (Ne ud, ne beste bazzadis.)⁵

Ey vatan, vatan!

Seni unutmadık.

Bedenlerimizi götürdük

Ama sen ruhlarımızı alıkoydun.⁶

Bu suretle ben en başlıca Çerkes ailelerinden biriyle yakından tanışma olanağını buldum.

Bir kış akşamında kar yüzünden evde kapalı durumda sobamın başında sakince işlerimle uğraşarak can sıkıntımı yenmeye çalışırken, biri kapıyı çalıp beni avluya inmeye çağırırdı. Bu, acilen doktor bulmaya gönderilen bir ulaktı. Batmantaş köyünün genç reisi Sefer Bey çok hastaymış ve adam gidip kendisini iyi etmemiz için yalvarıyordu.

Nasıl gidelim? Köy şehirden dört saat uzaklıkta dağlar arasında bulunuyor, kar ise yolları geçilmez hale getirmiş. Ama ulak buna, "Bacakları güçlü bir at ve sağlam bir kamçı varken nereden geçilmez ki?" şeklinde yanıt verdi.

Ertesi sabah gün ağarırken soğuğa karşı yamçılarla, kurtlara karşı da iyi revolverlerle silahlanarak yola koyulduk. Gecenin bizi yolda yakalaması ihtimal dahilindeydi. Batmantaş'a ancak derin karda altı saatlik yorucu bir yürüyüşten sonra varabildik. Güneşin doğuşundan sonra soğuk biraz kırıldı ve kar dindi. Zaman zaman atlarımız ta karınlarına kadar kara batıyorlardı. Fakat hakikaten bacakları güçlü, kamçılarımız da sağlamdı.

Köye gelişimiz her türlü havada seyahat etmeye alışkın eski kaçakçılar olan kabile ihtiyarlarını hayrete düşürdü. Bizi görünce,

⁵ Osetçe dizelerin imla ve noktalaması tarafımızdan hafifçe düzeltilerek Kiril alfabesiyle günümüz yazım kurallarına uygun hale getirilmiş ve yanlarına Latin transkripsiyonları eklenmiştir. Makalenin orijinalindeki Osetçe metin Fransız alfabesinin aracılığıyla gayet yüksek fonetik düzgünlük ve özenlilikle aktarılmıştır. Bu arada Fransızca baskıda 572. sayfadaki kıtanın ilk kelimesinin *Oua* yerine *Ona* olarak yazıldığı bir dizgi hatası göze çarpmakta, ancak aynı dize 581. sayfada tekrar verildiğinde düzeltildiği görülmektedir. (ç.n.)

⁶ Kitanın Türkçe çevirisi tarafımızdan Poidebard'ın önerdiği ve Osetçe orijinaliyle çok küçük farklılıklar gösteren Fransızca versiyonuna göre yapılmıştır. (ç.n.)

“Buraya bu durumdaki yollardan gelmek için ya vücutta şeytanın ya da yürekte fedakarlığın olması şarttır!” diye haykırdılar. İkinci varsayım kesinlikle kendilerine daha gerçekçi geliyordu. Zaten sertleşmiş ruhlarının ileride asla unutmadığı da buydu.

Hastanın başında geçirdiğimiz tam bir günden sonra Tokat’a dönmeye hazırlanmamız gerekiyordu. Ayrılmamıza müsaade vermeden önce reisin annesi, en köklü Kafkas soylarından birinin son temsilcisi⁷ olan saygın ve kibar tavırlı yaşlı hanım bize şükranlarını ifade etmek istedi. Oğlunun yatağının önünde ayakta durarak Çerkesçe kısa bir konuşma yaptı, hasta da zayıflamış sesiyle söylediklerini bize çeviriyordu. “Kara ve yol aksiliklerine rağmen oğlumu tedavi etmek için buraya kadar geldiniz” şeklinde bize hitap eden kadın gözü yaşlı olarak sözlerine şöyle devam etti: “Bunu Tanrı için yaptığınızı biliyorum. Size teşekkür ediyorum ve bundan sonra ikinizi de evlat biliyorum. Tanrı sizinle olsun!” Hala minnettarlığın bu samimi ve sade dile getirilişinin etkisi altında iken atlarımıza binip yine Tokat yoluna girdik.

Doktorumuzun ustalığı sayesinde genç bey tamamen iyileşti ve ilkbaharda şehre indiğinde ilk ziyaretini bize yaptı. “Bundan böyle eviniz bir dosthane, bir dost evidir” dedi. Biz de aynı şeyi Batmantaş reislerinin eski konağı için söyleyebilirdik. O zamandan itibaren orada aile üyeleri gibi kabul ediliyorduk.

* * *

Aynı yılın 17 Ekim’inde Sefer Bey’den aşağıdaki içerikli pusulayı aldım: “Gelecek hafta kardeşim Ferhad’ın düğünü yapılacak. Doktor ve siz doğal olarak davetlisiniz. Buna göre önümüzdeki cuma günü Çırçır köyüne gelin. Törenler orada başlayacaktır.” Eski bir kurala göre, güveyin kardeşleri ve dostları gelini almaya köyüne giderler.

⁷ Batmantaş reislerinin ailesi Kabardey kabilesine mensuptur. Çerkesler arasında en soylu sayılan bu kabile Rus tahtına bir imparatoriçe verme onuruna sahiptir. 1560’ta (doğru tarih 1561’dir – ç.n.) çar İvan Grozni (Korkunç), Kabarda reisi Temruko’nun kızı Mariya ile evlenmiştir. Geçen yüzyılda Sankt-Petersburg imparatorluk muhafız birliğine başkent dergilerinde (*Revue des Deux Mondes*, Nisan 1881: “La Russie dans le Caucase”) daima övgüyle söz edilen Çerkes bölüğünü temin eden de aynı kabiledir.

Orada Çerkes kabilelerinin pek kadim adetleri uyarınca at yarışları ve oyunlar düzenlenir.

Acaba düğünde hazır bulunmak “ultramodern” bir havarilik midir? O anda aklıma Monseigneur Le Roy'nın şu manevi ve makul düşüncesi geldi: “Ah, bir misyoner için basit halkla konuşmak, onun ufak işleriyle ilgilenmek veya en azından böyle bir izlenim bırakmak ne kadar önemlidir! İnsanları ihtida ettirmek uğruna mucizeler yaratmak iyi bir yöntemdir ve onu kullananlar asla suçlanmamalıdır, zira bunun gayet saygın örnekleri mevcuttur. Ama bu araç herkesin harcı olmadığı gibi, çok daha pratik bir yolun, kendinde kesinlikle gururlu olmayan, bilakis bu vahşi ülkelerin yoksul insancıklarına karşı sabır, hoşgörü ve hayırhahlık duygularını besleyen iyi kalpli birinin karakterini yetiştirmekten geçtiğini iddia edenler de vardır.”

Bu aileyle olan ilişkilerim göz önüne alınırsa bana gönderilen daveti geri çevirmek olanaksızdı. Daveti kabul ettiğim takdirde ise bütün kabileye muazzam bir saygı ve bağlılık işaretini göstermiş oluyordum.

Yola gece ay ışığında çıktık. Köylüler bu saatte dağlarda atlılarla karşılaştıklarına hayret ediyorlar, ama atlarımızın üstünde yavaştan söylediğimiz şarkıları duyunca durumu anlayarak “Cizvitler hastalara gidiyorlar” diyorlardı.

Gün doğumuna doğru ilk yaylaya ulaştık. Sabah nemiyle birleşen soğuk rüzgar bizi epeyce üşütüyor, ama sonbaharın görkemli manzarasını seyretmenin zevkini çıkarmamıza engel olamıyordu. Hafif mor sisin bürüdüğü dağların sarp yamaçlarında donların başlamasıyla sararan ormanlar göze çarpıyordu. Bütün bunların üzerinde ise ince karbeyaz bulutlar içinde Yıldız Dağı yükseliyordu.

Yedi saatlik iyi bir yürüyüşten sonra nihayet Yıldız Dağı'nın eteğinde başlayıp ta Sivas'ın önlerine kadar uzanan geniş Meraküm yaylasında bulunan Çırçır köyüne girdik.

Bu saatte köy henüz uykudaydı. Sadece çeşmeye su almaya giden kadınlar ve hayvanları yaylaya sürmek için toplayan çobanlar görünüyordu. Dikkatimizi biraz kenarda duran bir ev çekti. Orada kendimizi daha serbest hissedebiliriz, çünkü hem törenlerin dışında kalma, hem de gerekli gördüğümüz zaman bu yalıtılmış barınağa çekilme olanağına sahip olacaktık. Atlarımızı o tarafa doğru sürüp evin sahibine misafiri olacağımızı ilan ettik. Bir Çerkesin evinde misafir

kalmak için davete gerek yoktur. Ona verebileceğiniz en büyük şeref konukseverliğine müracaat etmektir.

Biz yol elbiselerimizi çıkarırken köy uyanıp yavaş yavaş bayram havasına bürünmeye başladı. Anlaşılan iki gün önce Batmantaş'tan buraya reisleri Sefer Bey'in önderliğinde yirmi atlı gelmiş.⁸ Onlar gelini alacaklarmış. Muhteşem kıyafetli bir grup Çerkesin pencerelerimizin önünden meydanı geçtiğine tanık olduk. Bu arada köyün karşı tarafından aynı zamanda basit ve vahşi denebilecek bir müzik duyuldu. El çırpmalar, tahtaların birbirleri üzerine vurulmaları ritmik olarak akordeonun sesiyle nöbetleşiyordu. Ara sıra kısık sesli haykırışların eşliğindeki birkaç atış melodiyi kesiyordu. İşe revolver karıştı mı, artık yerel renklilik tamam sayılabilir.

Geldiğimiz haberi etrafa çabuk yayıldı. Tabii ki hastalar bundan yararlanmakta gecikmediler. Biz de törenlerle ilgilendiğimizi belli etmeyerek onlardan başladık. Aralarında bir gün önce oynarken ateşe düşen altı yaşlarında bir çocuğu bulduk. Üzerindeki gömlek ateş alıp gövdesinin yarısını yakmış. Kalın yorganlar altında köşede yatıyordu. İçim ürpermeden muayene edemediğim koskoca yarasının üzerine bu zavallı insanlar böceklerin evdeki kirli ve mertekleri yiyerek ürettikleri tahta tozunu serpmişler. Bu yeni tarz antiseptiğe rağmen, küçük ölmeye mahkum görünüyordu.

Hastaları dolaşıp yokladıktan sonra ev sahibimize döndük. Bu arada Batmantaşlı dostlarımız bizi görmek için orada toplanmışlardı. Hemen düğün evine gitmemizi teklif ettiler. Fakat biz ancak hastalara yardım etmeyi bitirdikten sonra gideceğimizi söyledik ve misafir odası yine hastane koğuşuna dönüştü.

Bu arada, bir dakikalık bir yalnızlığımdan yararlanarak, eski tanıdıklarımızdan İsmail Ağa'yı yanıma çağırıp kendisine hediyeleri – işleme ve revolveri – getirdiğimizi anlattım. Bunları hiçbir adeti çiğnemenen kime sunmamız gerekiyor? Fikrimiz isabetli çıktı; geçmişte büyük bir reis herhangi bir kişiye karşı saygı ve dostluğunu göstermek istediğinde aynen böyle davranılırmış. İsmail Ağa, "Sizden gelen tek bir mendil bile büyük bir onur olurdu!" diye karşılık verdi. İşlemeli yastığın kabilenin en iyi binicilerinin katılımıyla yapılacak at yarışında ödül olması, revolverin de güveye verilmesi kararlaştırıldı.

⁸ Güveyin kendisi bütün törenler boyunca görülmez kalarak ancak en sonda ortaya çıkıyor.

Bizim dürüst İsmail bu haberi herkese bildireceği için büyük sevinçle derhal yanımızdan ayrıldı. Geniş meydan mahşer yeri gibiydi. Kızını vermeye razı değilmiş gibi yapan babası uzunca bir tartışmaya girişti. Tam bu sırada yetişen İsmail cemaate hitaben, "Lütfen dikkat! Size mükemmel bir haber bildirmeye geldim. Pederler beraberlerinde hediyeler getirdiler!" dedi. Hazır bulunanların en büyüğü olan ak sakallı saygın ihtiyar coşkuyla ayağa kalktı ve büyük kalpağını alanın ortasına atarak sevinçle haykırdı: "Harika! Demek ki, bu efendiler düğünümüze şeref buyurmakla kalmayarak bize hediye sunma törenine de katılacaklarmış! İsmail, git ve kendilerine bu davranışlarının ihtiyarları onurlandırdığını ve uygulandırdığını söyle." Tartışmanın daha fazla uzamadan bittiğini belirtmeye herhalde gerek yok. Baba hemen rızasını verdi.

* * *

Öğleden sonra oyunlar ve yarışlar başladı. Bir evin taraçasında ayakta durarak iki saat boyunca son derece ilginç binicilik maharetlerine tanık olduk.

Köy dağlara yaslanmış ve ovada menderesler çizerek akan güzel bir nehirle zihlanmıştı. Ekinlerin biçilmiş olduğu bu mevsimde burası bu tür egzersizlerle uğraşmak için mükemmel bir yerd. Bütün Çerkes köylerinde olduğu gibi, evler oldukça dağınık olup aralarında atlıların serbestçe manevra yapmaları için yeterince boşluklar vardı. Nehir ise doğal engeli oluşturuyordu.

Yirmi binici eyerlere atladı. Elinde küçük bir sancak bulunan biri ileriye doğru atıldı, diğerleri ise bu ganimeti kendisinden alacaklardı. Köy ve bitişiğindeki ova baş döndürücü bir kovalamacaya sahne oluyordu. Doludizgin giden atlıların yolunda nehir vardı ve atıkları her turda yüksek ve dik kıyısından delice iniş yapmaları gerekiyordu. Grup en derin yere ulaştığında atların toynaklarının kaldırdığı su zerrecikleri güneşte ışıltılı parlayan serpinti bulutuna dönüşüyordu. Karşı kıyıya çıkıldıktan sonra da kovalamaca yeniden başlıyordu.

Bu oyundan sonra akrobatik numaralara geçildi. Biri baş aşağı, biri eyerinin üstünde dik durarak atını sürüyordu. Kimileri atlarını doludizgin koşturarak yere koyulan yumurtaları topluyor veya tam hızda bir revolver atışıyla kırıyorlardı. Biraz ötede iki delikanlı kapışıp birbirlerini üzengilerden sökmeye çalışıyorlar, bu arada atları da dövüyor ve birbirinin göğüslerini ısıırıyordu. Bir aralık ikisi de

dörtlüyle yan yana giderek birbirini yere düşürmeye çalıştıktan sonra biri çevik bir hareketle rakibinin atını kuyruğundan yakalamayı başardı ve kendi atını var gücüyle kamçılıyıp bileğinin şiddetli bir darbesiyle rakibinin atını binicisiyle birlikte ters yönde öyle çark ettirdi ki, ikisi de büyük bir şaşkınlıkla aynı süratle arkaya doğru sürüklendiklerini keşfettiler. Bir süre sonra bütün atlar köpük içinde kalmıştı. Bu defa çocuklar babalarının yerlerini aldılar ve kendilerine biraz uzun gelen üzenkilere sağ ayaklarını sokup kendi aralarında günün son koşusunu gerçekleştirdiler.⁹

* * *

At yarışları biter bitmez gelinin evinin önünde danslar başladı. Çerkes dansları ülkede yaygın olanlardan bir hayli farklıdır. Burada her şey tamamen edep gereklerine uygundur ve hiçbir şey en sert gözü bile mahcup edemez.

Kızlar meydanın veya salonun bir tarafında, delikanlılar ise öbür tarafında sıraya diziliyorlar. Ortada her şeyi yönlendiren ve uzun değneğiyle dansçıları tayin eden kabile büyüklerinden biri bulunuyor. Genç Çerkes kızları yerde sürüklenen ve ayakları örten uzun entariyi, ağır altın ve gümüş eşyadan yapılan kemeri ve önde oymalı gümüş göğüslüğe dönüşen korsajı içeren geleneksel kıyafetleri giyiyorlar. Başlarında yüzü kapamadan boynun etrafında sarılı altın işlemeli ince örtü bulunuyor. Yenler, dansçılar arasında oynaya oynaya dalgalanan birer uzun ajurlu mendille tamamlanıyor. Delikanlıların giydikleri ulusal kıyafet ise bedene sıkıca uydurulan ve dizlere kadar dökülen uzun bir ceketten, kalpağın etrafında zarifçe sarılan ve şekliyle Ortaçağ şaperonlarını andıran altın püsküllü beyaz başlıktan ve kalçaların ortasına kadar erişen yumuşak deri çizmelerden oluşuyor. Oymalı gümüşle süslü kemerlerinde birer revolver ve uzunca kama asılı.

⁹ O ara yaşlı bir Çerkes bana şöyle dedi: “Çocuklarımızdan işte bu şekilde binici yaparız. Oğlanlarımız köy yıkısından bir tay kementle yakalanıp üstüne dizgini ve eyeri olmaksızın bindirilir. Salıverilen hayvan sırtındaki alışılmamış yükten kurtulmak için bin bir sıçrayış yapar, sonra koruluk ve çayırlarda delice koşmaya başlar. Bin çocuktan biri hayatını kaybediyor ama diğerleri iyi binici oluyorlar.”

Büyüğün işareti üzerine dansçı kızlardan biri ince parmaklarıyla akordeonda sade ve hüzünlü, eski bir Çerkes melodisi çalmaya, delikanlılar da hızlı el çırpımlarıyla tempo tutmaya başladılar.¹⁰ Bir kız dairenin ortasına çıkıp gözlerini indirerek delikanlılardan birinin karşısına çıkmasını bekledi. Sonra kız daire içinde kayarak ilerlemeye başladı, kendisine eşlik eden kavalyesi ise aynı tempoda mevzun el hareketlerini yapıyordu. Kız yere indirilmiş gözleriyle ve dimdik sabit endamiyla, sadece elleriyle hareketler yaparak seyircilerin oluşturduğu dairede hiç sarsılmadan yürüyordu. Zaten kız dansının sanatı, bu dönme sürecinde hiçbir keskin hareketi sezdirmeden “akan su gibi” kaymaktan ibarettir. Buna karşılık delikanlı uzun ceketin içindeki göğsünü gururla kabartarak başını dik taşıyordu. O kah elini kamasına basıyor, kah yumruğunu kalçasına indiriyor, kah tek bir sağ elini havaya kaldırıyor ve bu arada ayaklarıyla da karmaşık figür ve piruetleri yapıyordu. Aralarında sürekli belli bir mesafeyi koruyan dansçılar bir ileri, bir geri kayarak ve tur üstüne tur atarak birbirlerini kovalıyorlardı. Çok geçmeden ilk çiftte ikincisi de katıldı ve artık aynı şekilde dört kişi olarak dans ediyorlardı. Bütün bu süre boyunca ritimli el çırpımların eşliğindeki müzik ardi arkası kesilmeden tekrarlanan tekdüze ve acıklı melodisini sürdürüyordu.

Birdenbire revolver sesleri duyuldu, arkasından da vahşi çığlıklar koptu. Bu, tören yöneticisinin, önünden herhangi bir dansçı kız kayarak geçtiğinde, çalımına getirip kurşunların kızcağızın ya yüzünden iki parmak mesafesinde, ya da tam ayaklarının önünden uçacağı biçimde ateş ettiğine işaret ediyor. Kaldı ki kız, yanında kurşun ısıklarını duyduğu halde gözünü bile kırpmamalıdır. Bu, sonradan defalarca kocasının ve oğullarının kama veya revolve başvuracaklarına tanık olacağı kabile hayatına kabul edilme anlamına geliyor. Bana anlatıldığına göre, bir gün gafilin biri kurşunu tam dansçı kızın ayağına sıkmış. Kız hiç bir şey olmamış gibi dönmeye devam etmiş ve ancak kan otu kırmızıya boyadıktan sonra evin içine götürülmüş.

Karanlık bastıktan sonra manzaraya daha da renk katan fenerler yakıldı. Biz erkenden ikametgahımıza ayrıldık, ama oradan gecenin geç saatlerine kadar hala müziği, atışları ve şarkıları işitiyorduk.

¹⁰ Genellikle Doğu müziğinde olduğu gibi, Çerkes müziğinde de hüzünlü havalar hakimdir.

* * *

Ertesi sabahı hastalara bakarak geçirdik, öğleye doğru ise gelini yeni ocağına götürecektir kortejin hazır olduğunu öğrendik. İvedilikle atlar eyerlendi ve yirmi Çırçırılı süvari birkaç saat içinde Batmantaş'tan gelenlere refakat etmek üzere onlara katılmaya hazırlandı. Ben yine çünkü taraçaya çıktım; bu yüksek yerden bütün ayrılış sahnesini izleyebilirdim.

Gelini ve kız arkadaşlarını kabul edecek beyaz çuhayla örtülü ve acayip şekilli kırmızı bezeklerle süslü araba reisin evinin önünde duruyordu. Meydanda hepsi de muhteşem kıyafetler giymiş ve en iyi silahlarını kuşanmış genç ve yaşlı atlılar aralarında hararetle konuşarak bekliyorlardı.

Nihayet araba müzik eşliğinde yerinden hareket etti, fakat dokunaklı bir adet gereğince kıza bir daha baba evine göz atma olanağını tanıyarak üç kere kapıya döndü.

Sopalarla silahlanmış bütün bu adamlar da kim acaba? Bunlar, gelini götüren atlıları durdurmayı deneyecek olan köy gençleriydi. Doludizgin ileri atıldılar. Uzun sopalarının yağmur gibi yağın darbeleri altında atlar kulaklarını başlarına kısıyor, süvariler ise sırtlarını eğiyorlardı, ama sonunda bu savunma hattı yarıldı.

Köy çıkışında konvoyun yine durdurulduğunu gördüm. Yüksek sesli bağırtilar duyuldu. Ne oldu? "Revolver atışlarıyla ot üzerinde duran şu yumurtaları kıramazsanız gidemezsiniz!" Geçiş hakkını veren şart böyleymiş. Batmantaşlı atlılar hayvanlarını dörtnala ileriye doğru sürüp yumurtaları tuzla buz ettiler.

Artık yol açıktı! Nehri çabuk aşan kortej şen ve neşe içinde geniş ovaya yayıldı. Her iki köyün süvarileri de birbirleriyle karışarak arabanın çevresini aldılar.

Bir adet vardır ki, gelini götürenlerden papakları kaçırılmak suretiyle oç alınır. Bu büsbütün dizginsiz at yarışları sonucunda bazıları akşam eve kalpaksız dönerler.

Ansızın bir grup yaman binici ileri atıldı; biri bir an önce başkasından çaldığı kalpağı havada sallıyordu. Ovada büyük bir daire çizip sertçe köye doğru saptılar ve onu tam hızla aştılar. Sonra dağlara bitişik ev sırasının yukarısında uzanan daracak bir yola dönüp evlerin taraçaları üzerinden fırtına gibi geçtiler. Genel bir feryat koptu: "Kendilerini mahvedecekler! Durdurun onları!" Bu yol, üzerinden

aşağıya sadece bir keçiyolunun kıvrıla kıvrıla indiği on metre yüksekliğindeki sarp bir kopma ile bitiyordu. Birdenbire atlılardan biri, atının ön ayakları duman bacası görevini yapan deliklerden birine rastladığı için yere yıkıldı, fakat fazla zarar görmeden hemen ayağa fırladı. Bu arada diğerleri kovalamayı sürdürüyorlardı. Kopmaya ulaşım tempoyu hiç yavaşlatmadan aşağı indiler. Şahane bir yağız at üstünde oturan hırsız daima grubun başında bulunuyordu. Tam yakalanmak üzereyken, kendisine en yakın kişi aniden atıyla birlikte patikanın ta dibine kadar yuvarlanıverdi. Galip vahşi çığlıklarla selamlandı.

Böyle eğlene eğlene kortej ovada ilerliyordu. Bu aralık biz de atlarımızı kamçılıdık ve alayı belirli bir mesafeden izleyerek, şenlik katılımcıları içine karışmadan olup bitenleri gözlemleyebildik. Bir saat sonra herkes yine durdu. Çırçırılı atlılar ters yüz dönüp köylerinin yolunu tutmadan önce Batmantaşlılara bir kahramanlığı daha yaptırdılar. Bu defa içine gelinin mendili yerleştirilen ve yol üstüne koyulan topu atı doludizgin koşturarak iki atışla delmek gerekiyordu. İkinci kurşun hedefe değdi ve baruttan kararan açık renk ipekli kumaş parçası rüzgarda titreşti. Bu sondu. Herkes birbirine allahaısmarladık demek için atından indi.

* * *

Artık az önceki kadar gürültülü olmayan iki grup sıcak ve samimi biçimde birbirinden ayrıldı. Düğün alayına mensup bütün erkekler eski dostlarımızdılar ve arabaya hareket etme olanağı tanınınca biz de onlara katılıp ovada konuşarak yol almaya başladık. Yalnız iri yarı Hasan bizi eğlendirmek için ara sıra atını çılginca önümüzden koşturuyor ve eyerine bir ayağıyla tutunarak yerden ufak taşları kaldırıyordu.

Bizi Batmantaş'tan ayıran dağın tepesine ulaştığımızda artık akşam oluyordu. Birkaç dakikada çam korulukları arasından aşağıya indikten sonra karşımızda küçük bir tepenin üstünde katlar şeklinde kurulmuş köyü bulduk. Akşam havasına bürünmüş evlerin üzerinde kıvrılarak lacivert dumanlar tütüyordu. Kulâğımıza gelen atış sesleri kortejin fark edildiğinin işaretiydi. Kafile belirli bir düzene göre dizildi: önde genç reis, arkasında iki sıra halinde atlılar, sonra da araba. Biz bunları törene davetli bir Rum papazıyla birlikte uzaktan seyrediyorduk.

Derken akşam pusunda heyecanlı ve elemli şarkı duyuldu. Bu, atlıların tutturdıkları Kafkasya üzerine eski Çerkes marşıydı:

Уа нæ бæстæ, нæ бæстæ (Wa ne beste, ne beste)

.....

Ey vatan, vatan! Sensiz nasıl yaşanır?
Bizim için hayatımızdan daha değerlisin,
Ve arkandan ağlarız.

Bu yiğit, kalınlaşmış seslerde göçmenlerin terk ettikleri vatanlarına karşı bütün sevgileri ifadesini buluyordu. Türkiye'nin kurak yaylaları arasında kendilerini, birkaç dakika için de olsa, yine öz ülkeleri Kafkasya'nın güzel vadilerinde tahayyül ediyor ve heyecanla ortalığı ulusal melodilerinin sesleriyle çınlatıyorlardı. Her kuple revolver atışı ve vahşi naraların patlamasıyla sonuçlanıyordu.

Köyün girişinde kendilerini ihtiyarlardan biri karşıladı. Tuhaf bir adete göre, gelini müstakbel ikametgahına sokabilmek için konvoy bir takım sınav daha vermeli. Başlangıç için birkaç yumurtayı kırmaları gerekiyordu.

Tepesinde reisin büyük evinin bulunduğu yamaca çabuk çıkıldı. Bayram havası içinde olan eski konağın damı beyaz ve kırmızı ipekten bayrakla süslenmişti.

Kapının önünde güveyin annesi duruyordu. Atlılara "Niye geldiniz? Sizi kabul etmek istemiyorum" şeklinde hitap etti ve kölelere¹¹ verdiği

¹¹ Çerkeslerde kölelik. Osmanlı mevzuatı köleliği ilke olarak kaldırdığı halde, gerçekte bu eski adet Küçük Asya'ya göç eden Çerkes kabileleri arasında hala varlığını sürdürüyor. Eskiden köleler Çerkes beylerinin en büyük servetini oluşturuyorlardı. Günümüzde bir kölenin değeri 100 ila 150 Türk lirası (2000-3000 frank) arasındadır. Kölelerin sayısı azalıyor, ama hala hatırı sayılır derecededir.

Bir gün Tokat'a yerleşmiş bir genç beye "Köleleriniz nasıl olur?" diye sordum. Bana verdiği cevap şöyleydi: "Köle bir köpek, bir eşek gibi, bir evcil hayvan gibidir: emeği, kişiliği, çocukları sana aittir; kendisine dilediğin gibi davranabilirsin." Sahibi kölelerinin çocuklarını satıyor. Bilindiği gibi, genç Çerkes kızları Doğu'nun haremelerinde büyük rağbet görüyorlar. Birkaç yıl önce dağlarda ak sakallı ihtiyar bir Çerkes, köyünden geçen bir pederi durdurup atının boynuna sarılarak kendisine şöyle hitap etti: "Sana yalvarıyorum, benim için bir şey yap. Köleyim. Çocuklarım birbirini ardından

bir işaret üzerine kapı yine kapandı. Bu anda konvoydan altı atlı doludizgin ileri atıldı ve girişin boyuna aldırış etmeden antrenin içine dalıverdi. Arkalarında meşe kapının ağır kanatları çat diye kapandı. İçeriden revolver atışları ve bağırımlar duyuldu. O zaman düğün yöneticisi devasa atını doğruca kapalı kapıya sürdü ve bu şiddetli darbe sonucunda kapı ardına kadar açılıverdi. "Batmantaş'ın hanımefendisi" (yaşlı köleler kendisine öyle derlerdi) ona yine "Ne istiyorsunuz?" diye sordu. "Size oğlunuz Ferhat için gelin getirdik" şeklinde karşılık verildi. Bu defa kadın "Büyük oğlum geçiş vergisini bizzat öderse iyi olur, ben de sizi kabul edeyim" dedi. Derhal evin birkaç metre mesafesinde yere yumurtalar dizildi. Ne var ki reisin atı günün bütün yarışlarından sonra heyecanlanmış durumda olduğu için bu nazik egzersize yanaşmak istemiyordu. Ama sonuçta bu yumurtalar da tuzla buz oldu. Bunun üzerine konağın sahibesi yöneticiye kurdelelerle süslenmiş küçük bir değnek uzattı, kalabalığa ise ufak şekerler yağdırdı. Gelin aileye kabul edilmiş oldu.

Çocuklar atlara doğru atılıp onları hak ettikleri dinlenme ve yem için tavlaya götürdüler. Evin geniş antresinde ise yine danslar başladı. Akordeon ve el çırpımlar eşliğinde söylenen şarkılar ikide bir "gelinin yaklaşması"na geçiyordu:

Oh, sevgili babam ve kardeşlerim!
İşte sizden uzağa götürülmüş bulunuyorum.
Çalınacak kuzular yeterli değil miydi
Babamın ağılında?
Katı yürekli! Beni baba evinden niye kopardınız?
Oh, sevgili babam ve kardeşlerim,
İşte sizden uzağa götürülmüş bulunuyorum.

* * *

Törende komşu köylerin de hazır bulunması meclisi son derece renkli kılıyordu. Zarif Çerkes kostümleri Rumların alaca kıyafetleri ve Kızılbaşların¹² kabaca biçilmiş maron giysileriyle karışmıştı. Büyük

satılıp nereye aşırıldıklarından ve ne olduklarından haberim bile olmaksızın benden uzağa götürülüyorlar."

¹² Kızılbaşlar, Küçük Asya'nın merkez kısmında çok yaygın olan bir Müslüman tarikatıdır. Bazı bilginler onlara Türk fütuhâtı sırasında İslam'a

kabul salonunda sadece bir kez ve kısa süreliğine görüldüğümüzde bize şeref yerleri tahsis edildi. Adetlerimizi bilen reis bize konağının ucunda bulunan ve ufak bir kapıdan bahçeye çıkılabilen ayrı bir odayı hazırlama nezaketinde bulundu. Böylece hem törenlerin zevkini çıkarabilir, hem de kolayca odamıza çekilebilirdik. Kapımızda sürekli silahlı bir köle bekliyordu ve yalnızca yakın dostlarımızın içeri girmeye izinleri vardı.

Orada tüm dostlarımızla birlikte ne güzel bir akşam geçirdik! Artık bu evde kendimi yabancı hissetmiyordum. Ünlü kış seferimiz unutulmamış, sadakat ve sevecenlik için biraz nasırlaşmış olan bütün bu kalplere kazınmıştı. Her biri sırayla bizi selamlamak ve bir süre oturmak için yanımıza geliyordu. Sevinçli yüzleri bizi bu vesileyle köylerinde görmekten ne kadar mutlu olduklarını gösteriyordu. Çerkesler Müslüman olmalarına rağmen gelenekleri yerli halkinkinden o kadar farklıdır ki, kendilerini burada yabancı hissediyorlar. Eski adetlerine karşı gösterdiğimiz ilgiden duygulandıkları belliydi. Gururla “Biz ülkemizdeniz!”¹³ diyorlardı. Aslında, her şeyleri ülkelerinin geleneklerini, kıyafetlerini, müziğini, danslarını, nezaket kurallarını ve özellikle ahlakını belirgin biçimde ortaya koyuyordu. Bu üç gün boyunca hiçbir söz, hiçbir hareket çocuğun gözünü rencide edemezdi. Yalnızca bir defa reisin ağzından bir söz kaçtı. Kızarak hemen özür diledi: “Affedersiniz, bozulduk, içimiz yozlaştı.” İhtiyar İdris ise şunu ekledi: “Siz, vahşi hayvan gibi yaşayan bize benzemiyorsunuz. Dürüstlük, temizlik alınlarınızdadır. Zaten Tanrı insanın yüzünü masumiyetle işaretler.”

Akşam küçük odamızda sakince uykuya dalarken, eski konağın öbür ucundan bence artık daha da elemli bir tını kazanan Çerkes marşının sesleri hala duyuluyordu:¹⁴

ihtida ettirilen yerli Hıristiyanların ahfadı derler. Bu görüş gerçeğe en yakın gözüküyor.

¹³ Bu fragman orijinalde *sommes de vos pays* (“ülkenizdeniz”) şeklinde geçmekteyse de, bağlam göz önünde tutulduğunda bunun dizgi hatası olup doğrusunun *sommes de nos pays* (“ ülkemizdeniz”) olduğu kuvvetli bir ihtimal gözükmektedir. (ç.n.)

¹⁴ Türkiye’ye göç eden Çerkeslerin kendi vatanlarıyla sohbetle buldukları bu şarkı, dört yıl önce Tokat’ta vefat eden ve bu emigrasyonun en önemli önderlerinden biri olan Murat Bey’e aittir.

Ey Vatan, Vatan!
Sensiz nasıl yaşanır?
Vatan, sen bizim için hayatımızdan daha değerlisin
Ve arkandan ağlarız.

Heyhat evlatlarım, evlatlarım!
Sizden böylesini bekleyebilir miydim?
Neden başınızı ortaya koymadan, kanınızı akıtmadan
Beni öyle bıraktınız?

Ben çocukluğunuzdan beri
Sizi koynumda besledim
Ve yetiştirip
Erkek safına geçirdim.

Ben kemiklerinizi ve küllerinizi sakladım!
Siz ise kendinizi düşünüyorsunuz
Ve beni vicdanınızın
Mahkemesiyle yargılıyorsunuz.

Sırf benim gözümde
Suçlu değilsiniz.
Bütün dünyanın gözünde
Sorumlusunuz.

Velinimetini
Unutmak
Utanılacak şeylerin
En alçağıdır.

Ey Vatan, Vatan!
Seni unutmadık.
Bedenlerimizi götürdük
Ama sen ruhlarımızı alıkoymadın.

Vatan, seni unuttuğumuzu
Hiç sanma!
Biz kalbimizle ve kanımızla
Seni arayacağız!

Eski vatanları hakkında yaktıkları şarkı böyleydi. Ben ise yitik dinlerini¹⁵ düşünüyor ve bu güçlü ve soylu ırk için yavaşça dua fısıldıyordum.

Biz daha bir hafta sürecek törenlerin sadece başlangıcına tanık olduk. Ertesi sabah artık geri dönmeye hazırlanmamız gerekiyordu.

Eyere binmeden önce hala ortada görünmeyen güveyin çekildiği eve kendisine mutluluk dileklerimizi ve dostluğumuzu simgeleyen bir hatırayı iletmek üzere bir ulak gönderdik. Dileklerimizle hediyemizi kendisine ulaştıran İsmail Ağa oldu.

Ana girişin önünde danslar hiç kesilmeden devam ettiği için atlarımızı bahçeye açılan küçük kapıya getirdiler.

Çıkmadan önce Sefer Bey'den annesine bizden yerden selam söylemesini rica ettik. Yaşlı hanımefendi odaya girip oğlu ve bizimle baş başa kalarak bize sade bir biçimde hitap etti: "Törenimizde hazır bulunmak için gece yola çıktığınızı duyduğum zaman ne hissettiğimi size nasıl ifade edeyim? Geçen kıştan beri ikinizi de evlat biliyordum, bugün ise bana gerçekten öyle olduğunu kanıtladınız. Birkaç gün sonra gelinin çeyizinin saklı olduğu sandığın açılış töreni yapılacaktır. Bu özel toplantıda ailenin bütün üyeleri bulunmalı. Orada ikinizi de ben temsil edeceğim." Buna, vakıf olduğumuz Türkçe'nin en iyisini kullanarak, "Belagat sanatında usta olmadığımız için bu iltifata bugün dilimizle değil kalbimizle cevap veriyoruz" şeklinde tek bir cümleyle karşılık verdik.

Bütün dostlarımız bizi dışarıda atların yanında bekliyorlardı. Fransız usulü sıcak tokalaşmaları Çerkesçe veda sözleri izledi: "Allah iroz inçe!" ("Seni Tanrı'ya emanet ediyorum!")¹⁶

Birkaç gün sonra atla Tokat'a gelen muhteşem kıyafetli bir genç bey misafir odasına çıkmamı rica etti. "İşte" dedi, "bizim genç evlilerin size birer aile üyesi olarak gönderdikleri birkaç eşya." Bunlar gümüş ipliklerden örülmüş ufak eşyalardı: revolver kordonu, uzun köstekli saat altlığı ve nihayet, birinin ince tasarımı uyarınca üzerinde gümüşle çerçevelenmiş küçük kırmızı haç işlemesi bulunan siyah deri cüzdan.

¹⁵ On yedinci yüzyılda bu kabileler Hıristiyandılar. Rusya'da kalanlarından bazıları hala da öyledirler.

¹⁶ Çerkesçe ve Osetçe bilinen bir veda sözüne benzetemediğimiz bu ifadenin Türkçe "Allahaismarladık"ın bozulmuş biçimi olduğu da akla gelen bir ihtimaldir. (ç.n.)

* * *

Geçen temmuzda birkaç yıl için Fransa'ya dönme zamanım geldi. Gemi beni İstanbul'a taşıırken, yanımızdan geçen sarp ve ormanlık Karadeniz kıyılarına ilgisiz kalarak parmaklıklara dayalı bir vaziyette ülkenin iç kısımlarının dağlarında bıraktığım tüm dostları düşünüyordum. Hafızamdan o kadar çok anı geçiyordu ki! Karda ve sonsuz ormanlarda atlı geçişler, kulübelerde veya serin pınarların başında samimi sohbetler, hastalara bakmakla ve Tanrı ile ölmekte olanlar hakkında konuşmakla geçirilen saatler... Ve dostlar: İsa, İdris, İsmail... Ama her şeyden çok ak sakallı ihtiyar bir reisin bu kadar uzağa herhangi bir ödeme olmaksızın gelmiş olduğumuzu gördüğü an hayretler içinde söylediği sözler: "Fransa ne kadar güzel bir ülke ki, başkalarına böyle iyilik yapmaya çalışıyor!"

Bütün bunlardan, başına gelen felaketlere rağmen bu kadar gururlu ve soylu kalabilen bu ırka karşı derin bir sempati doğuyordu. Ve hafifçe eski Çerkes marşını mırıldanmaya başladım:

Hey, seni unutmadık.
Senden ayrıldık,
Ama sen ruhlarımızı alıkoymadın.

Kaynakça

Alborov, Barisbi. "Perviy osetinskiy poet Temirbolat Osmanoviç Mamsurov (1843-1899)." *İzvestiya Gorskogo pedagogičeskogo instituta*. 3 (1926): 262-325.

Andrews, Peter A. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1989.

"Batmantaş Köyü." *Batmantaş Köyü*, <http://batmantas.tr.gg>. 6 Eylül 2016.

Chochiev, Georgy. "General Musa Kunduhov'un Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hayatı ve Faaliyetlerine İlişkin Bazı Olgular ve Düşünceler." *Kafkasya Çalışmaları*. 3 (2016): 1-21.

Chirikba, Viacheslav. "Rasseleniye abhazov i abazin v Turtsii." *Cigetskiy sbornik*. I. Ed. D.K. Chachhalia. Moskova: AKVA-Abaza, 2012. 21-95.

Denise, Fabrice ve Lévon Nordiguian. *Une aventure archéologique: Antoine Poidebard, photographe et aviateur*. Marseille: Éditions Parenthèses, 2004.

Girard, [D.-M.]. "Le Yeldez Dagħ: excursion de Sivas à Tokat." *Les missions catholiques*. 34 (1902): 70-72, 83-84.

"Kaledes Hakkında." *Sivas Yıldızeli Kaledes Köyü*, <http://kaledeskoyu.tr.gg/kaledes-hakk%26%23305%3Bnda.htm>. 6 Eylül 2016.

Kantemir, A. "Musa Paşa Kunduhov." *Kavkaz (Le Caucase)*. 4 (1936): 13-19.

Karpat, Kemal H. *Ottoman Population (1830-1914): Demographic and Social Characteristics*. Madison: University of Wisconsin Press, 1985.

Luisier, Philippe. "Présence des Jésuites en Turquie au XIXe et au XXe siècle." *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Age*. 2 (1998): 783-794.

Piolet, J.-B. *Les missions catholiques françaises au XIXe siècle. I*. Paris: Librairie Armand Colin, 1900.

Poidebard, Antoine. "En Asie-Mineure." *Les missions catholiques*. 38 (1906): 401-404, 413-415.

_____. "Une noce tcherkesse. Souvenirs d'un missionnaire d'Arménie." *Études*. 113 (1907): 571-586.

Rambert, Louis. *Notes et impressions de Turquie: l'Empire ottoman sous Abdul-Hamid II (1895-1905)*. Cenevre: Édition Atar, 1926.

Ruggieri, Vincenzo. "Guillaume de Jerphanion (1877-1948) as Jesuit and Scholar in Turkey." *Perceptions of the Past in the Turkish Republic: Classical and Byzantine Periods*. Ed. Scott Redford ve Nina Ergin. Leuven: Peeters, 2010. 101-126.

"Sülalelerimiz." *Sivas Yıldızeli Kaledes Köyü*, <http://kaledeskoyu.tr.gg/s.ue.lalelerimiz.htm>. 6 Eylül 2016.

"Ünlü Yemeklerimiz." *Sivas Yıldızeli Kaledes Köyü*, <http://kaledeskoyu.tr.gg/.ue.nl.ue.-yemeklerimiz.htm>. 6 Eylül 2016.

Yüksel, Ahmet. "Türkiye'de Tütüncülerin Kaçakçılığa Sürecinde Kolculuğun Baskısını İki Kolcunun Tercüme-i Hâlinde Anlama Denemesi." *Kebikeç*. 34 (2012): 185-200.